

ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛЫҒЫ: ТАҒДЫР, БАҚЫТ ЖӘНЕ ӨМІРДІҢ МӘНІ КАТЕГОРИЯЛАРЫНЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ

*¹Дағарова Жанар Өміржанқызы, ²Бакирова Алуа Турсуновна,
³Садуова Жанар Нуралиевна*

¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қарағанды, Қазақстан)

²Қарағанды медицина университеті (Қарағанды, Қазақстан)

*³Халықаралық туризм және меймандостық университеті
(Түркістан, Қазақстан)*

¹janka_04@mail.ru, ²alua_23@mail.ru, ³zhanar.saduova@iuth.edu.kz

¹Dagarova Zhanar, ²Bakirova Alua, ³Saduova Zhanar

¹E.A. Buketov Karaganda University (Karaganda, Kazakhstan)

²Karaganda Medical University (Karaganda, Kazakhstan)

³International University of Tourism and hospitality (Turkestan, Kazakhstan)

¹janka_04@mail.ru, ²alua_23@mail.ru, ³zhanar.saduova@iuth.edu.kz

Аңдатпа. Мақалада философиядағы тағдыр, бақыт және өмірдің мәні категорияларының өзара байланысы терең талданады. Ағартушылық дәуірінің көрнекті өкілдері (Жан-Жак Руссо, Иммануил Кант, Вольтер) мен қазақ ойшылдарының (Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы) философиялық идеялары салыстырмалы түрде зерттеліп, олардың адам өміріндегі моральдық жауапкершілік, еркіндік және рухани ізденіспен байланысы қарастырылады. Зерттеу барысында әртүрлі мәдени-философиялық дәстүрлердегі тағдыр, бақыт және өмір мәнін түсінудің ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды. Сонымен қатар, бұл категориялардың заманауи қоғам үшін өзектілігі, оның ішінде адамның жеке және қоғамдық деңгейдегі жауапкершілігі, рухани тепе-теңдікке ұмтылысы мен әділетті қоғам құру қажеттілігі талданды.

Қазақ философиясындағы тағдыр ұғымы ұлттық дүниетанымның ерекшеліктерімен ұштасып, адамның еркін әрекеті мен моральдық жауапкершілігі тұрғысынан қарастырылады. Абай Құнанбайұлы мен Шәкәрім Құдайбердіұлының еңбектерінде тағдырдың рухани жетілу, ар тазалығы және білім арқылы өзгеретін динамикалық процесс ретінде түсіндірілуі ерекше орын алады. Сонымен бірге, ағартушылар дәуірінде тағдыр мен өмірдің мәні рационалдық тұрғыда қайта қаралып, адамның табиғатпен және қоғаммен үйлесімді өмір сүруі арқылы моральдық және элеуметтік жауапкершіліктердің маңызы көрсетілді.

Зерттеу нәтижелері тағдыр, бақыт және өмірдің мәні категорияларын адамның еркіндігі, моральдық заңдарға бағынуы және рухани дамуы тұрғысынан түсіндірудің өзектілігін анықтады. Бұл категорияларды философиялық тұрғыда зерделеу қазіргі заманның рухани дағдарыстары мен жаһандану үдерістерінде адамның рухани-

әлеуметтік дамуына жаңа серпін бере алады. Мақаладағы талдаулар өмірдің мәнін іздеу, жеке жауапкершілікті күшейту және рухани үйлесімділікті арттыру мәселелеріне бағытталған.

Түйін сөздер: тағдыр, бақыт, өмірдің мәні, ағартушылық дәуір, қазақ философиясы, еркіндік.

Кіріспе

Адамзат өркениетінің тарихында тағдыр, бақыт және өмірдің мәні категориялары философиялық ойдың басты мәселелері ретінде әрдайым назарда болды. Бұл ұғымдар адамның болмысын, оның өмірдегі рөлін, қоғаммен және табиғатпен қарым-қатынасын түсіндірудің негізі ретінде көрініс тапты. Әсіресе, ағартушылық дәуірінде бұл категориялардың өзара байланысы жаңа деңгейде қарастырылып, олардың адам мен қоғам өміріндегі орны ерекше бағаланды. Тағдыр ұғымының генезисі мен оның әртүрлі мәдениеттерде қабылдануы, бақытты іздеу жолындағы философиялық ізденістер, сондай-ақ өмірдің мәнін табуға бағытталған талпыныстар әлемдік философияның ғана емес, қазақ философиясының да рухани мұрасында терең із қалдырды.

Ағартушылық дәуірі – адамзат тарихында интеллектуалдық серпілістің айрықша кезеңі. Бұл дәуірде тағдыр мен өмірдің мәні туралы түсініктер рационалдық және гуманистік тұрғыда қайта қаралып, жаңа көзқарастар қалыптасты. Бұл кезең адам табиғаты мен оның болмысын түсінуге бағытталған философиялық ойлар арқылы адамның жеке бас бостандығы мен оның бақытына жету жолын анықтау мәселелерін көтерді. Бұл кезең адам табиғаты мен оның болмысын түсінуге бағытталған философиялық ойлар арқылы адамның жеке бас бостандығы мен оның бақытына жету жолын анықтау мәселелерін көтерді. Жан-Жак Руссо, Иммануил Кант, Вольтер сынды ойшылдар бақытты іздеу мен тағдырдың мәнін адамның табиғаты, қоғамдағы орны және оның моральдық жауапкершілігі арқылы түсінуге тырысты.

Мәселен, Иммануил Кант адам бақытын моральдық заңдарға бағынумен және жеке жауапкершілікпен байланыстырды. Оның пікірінше, тағдыр адамның өз іс-әрекеттерімен жасалатын және моральдық құндылықтарға негізделген процесс. Осы көзқарас қазақ философиясының ұғымдарымен үндеседі, мұнда адам тағдыры “жеке тұлғаның әрекеттері мен қоғамдағы міндеттері арқылы анықталады” деген идея жиі айтылады.

Вольтер өз шығармаларында тағдырды адам еркіндігі мен рационалдық ойлаумен байланыстыра отырып, кездейсоқтықтың мәнін ашуға тырысты. Ол адам өмірінің маңыздылығын түсіну үшін тағдырдың тек сыртқы күштердің ықпалы емес, адамның өз әрекетінің нәтижесі

екенін атап өткен. Бұл ой қазіргі қазақ философиясында да маңызды, себебі қазақ халқының дүниетанымында тағдыр адамның шешім қабылдау еркіндігімен ұштасады.

Қазақ халқының дәстүрлі философиясында тағдыр ұғымы туралы түсініктер халықтың әлеуметтік, мәдени және экзистенциалдық тәжірибелері арқылы қалыптасқан. Шәкәрім Құдайбердіұлы, Абай Құнанбайұлы және Ыбырай Алтынсариннің еңбектерінде тағдыр, бақыт және өмірдің мәні ұғымдары адамның рухани жетілуі мен моральдық принциптеріне негізделген. Абайдың «Толық адам» ілімі адамның өмір мәнін табудағы рухани дамуы мен қоғамдағы жауапкершілігін басты назарға қояды.

Қазақ философиясы үшін де бұл мәселелер аса маңызды. Дәстүрлі қазақ дүниетанымы тағдырды тек мистикалық түсінікпен шектеп қана қоймай, оны адам мен қоғамның болмысындағы маңызды категория ретінде қарастырды. Қазақ философиясында тағдыр ұғымы тек діни-мистикалық мазмұнмен шектелмей, адамның таңдау еркіндігі, жеке жауапкершілік және қоғамдағы рөлімен тығыз байланысты зерттеледі. Мұның бәрі қазақ халқының рухани мәдениетінде ерекше орын алатын «құт», «қанағат», «тағдырдың сыйы» сынды түсініктерде көрініс тапқан. Бұл ұғымдарды зерттеу арқылы қазақ халқының дүниетанымдық ерекшеліктері мен олардың әлемдік философиялық ойлармен байланысын анықтау бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Қазіргі заманғы жаһандану үдерістері мен қоғамның рухани дағдарысы жағдайында өмірдің мәнін түсіну және бақытқа жету жолдарын іздеу мәселесі бұрынғыдан да маңызды болып отыр. Фридрих Ницше мен Сёрен Кьеркегор сынды ойшылдардың шығармаларында өмірдің мәнін іздеудің маңыздылығы адамның еркіндігі мен оның болмыстық тәжірибесін негізге ала отырып қарастырылады. Ницшенің “өмірге иә деп айту” концепциясы тағдырға позитивті көзқараспен қарауға шақырады, бұл қазақ философиясындағы “қанағат” ұғымымен үндес.

Қазақ философиясы үшін де бұл мәселелер аса маңызды. Дәстүрлі қазақ дүниетанымы тағдырды тек мистикалық түсінікпен шектеп қана қоймай, оны адам мен қоғамның болмысындағы маңызды категория ретінде қарастырды. Қазақ философиясында тағдыр ұғымы тек діни-мистикалық мазмұнмен шектелмей, адамның таңдау еркіндігі, жеке жауапкершілік және қоғамдағы рөлімен тығыз байланысты зерттеледі. Мұның бәрі қазақ халқының рухани мәдениетінде ерекше орын алатын «құт», «қанағат», «тағдырдың сыйы» сынды түсініктерде көрініс тапқан. Бұл ұғымдарды зерттеу арқылы қазақ халқының дүниетанымдық ерекшеліктері мен олардың әлемдік философиялық ойлармен байланысын анықтау бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Бұл мақалада ағартушылар философиясындағы тағдыр, бақыт және өмірдің мәні категорияларының өзара байланысы мен олардың қазақ философиясындағы түсіндірмесі талданады. Сонымен қатар, тағдыр ұғымының генезисін мәдени-тарихи тұрғыдан зерттеу және оның қазақ дүниетанымындағы орны мен рөлін анықтау мақсаты қойылған. Осы арқылы адамның өмірдегі орны мен тағдырын түсінудегі қазақ халқының философиялық ой-пікірлерінің жалпыадамзаттық идеялармен үйлесімділігі көрсетіледі.

Қорыта келгенде, бұл тақырыптың маңыздылығы оның жалпы философиялық және мәдени құндылықтар тұрғысынан зерттеу қажеттілігімен анықталады. Тағдыр, бақыт және өмірдің мәні категориялары тек жеке тұлғаның ғана емес, тұтас қоғамның рухани-әлеуметтік дамуын айқындайтын маңызды ұғымдар болып табылады. Қазақ философиясының тарихи және мәдени ерекшеліктерін зерттеу арқылы қазіргі философиялық дискурстарға жаңа серпін беру мүмкіндігі зор.

Алиева С.А. адам өмір сүріп жатқан уақыт пен бақыттың мәнін түсіну арасында белгілі бір заңдылық байқалады деп санайды. Адамзаттың жүйелі мәдени кезеңдерінде немесе прогрессивті даму сатыларында, өмір бірқалыпты өткен кезде, адам бақыттың мәні туралы терең ойланбаған сияқты көрінеді [1].

Площанская М.И. ағартушылар дәуіріндегі француз материалистерінің көзқарастары ерекше назар аударған [2]. Юльен Ламетри бақытты жанның тыныштығы мен үйлесімділігінде деп санаған. Оның пайымдауынша, егер жан мазасыздық, үрей және күмәнмен толы болса, бақыт адамнан алыстайды. Ол қысқа мерзімді бақытты тек қана ләззат алу ретінде қарастырған. Поль Анри Гольбахтың көзқарасы бойынша, бақыттың мәні – басқаларды бақытқа жеткізу. Бұл адам өмірінің әлеуметтік қырын ерекше атап көрсететін көзқарас болды. Гольбах үшін адамның өзі ғана емес, айналасындағы адамдар да бақытқа қол жеткізген жағдайда ғана өмірдің шынайы мәні ашылады. Клод Адриан Гельвеций бақытты үстемдік етуші феодалдық таптың жалған ұғымдарын жоққа шығару арқылы түсіндірген. Ол бақытты адамның табиғи қажеттіліктерін қанағаттандырумен шектелмей, олардан жоғары тұру қабілеті деп сипаттады. Бұл жерде адамның ерік-жігері мен өзін-өзі басқара білуі маңызды рөл атқарады.

Мисько А.А. атап өткендей, бақытты тек материалдық байлық немесе жетістіктер арқылы анықтау мүмкін емес. Көптеген философиялық дәстүрлер шынайы бақыттың адамның ішкі күйінен және өмірге деген көзқарасынан бастау алатынын ерекше атап көрсетеді. Бұл көзқарас қазіргі сәтті қабылдау, қолда барға риза болу және мейірімділік, шыдамдылық пен даналық сияқты ішкі қасиеттерді дамыту арқылы көрініс табады [3].

Е.Н. Трубецкойдың ХХ ғасырдың басында жазылған «Өмірдің мәні» атты еңбегі өмірдің мәні мәселесін зерттеудегі ең маңызды жұмыстардың

бірі болып саналады. Трубецкой бұл еңбегінде «мән» ұғымының табиғатын және «мәнді сұрастыру» дегеннің нені білдіретінін анықтауға тырысты. Оның пікірінше, «мәнді сұрастыру» дегеніміз – бір нәрсенің абсолютті мағынасы туралы ойлану, яғни жеке адамның субъективті пайымдауынан немесе белгілі бір ой еркіндігінен тәуелсіз, баршаға ортақ және бәрінен жоғары мағынаны іздеу. Трубецкойдың анықтамасы бойынша, өмірдің мәнін іздеу – адамның өз санасын объективті және жалпыға ортақ категориялармен байланыстыру әрекеті, сондай-ақ өзінің өмірі мен әрекеттерінің баршаға ортақ құндылықтарын анықтау әрекеті. Оның көзқарасында өмірдің мәні туралы сұрақ келесідей сипатталады: «Менің өмірім барша үшін қандай мағынаға ие бола алады?» [4].

Билалов М.И. философиядағы “өмірдің мәні” мәселесінде ақиқат ұғымының маңыздылығын қарастырады. Бұл ұғым әлеуметтік субъектінің іс-әрекетінің құндылықтық қырын анықтауда ерекше тәсілді қалыптастыруға ықпал етеді. Мұндай тәсілдің бастауы ретінде Сократтың этикалық рационализмі алынған, ол философияда ақиқат пен адамгершілік мәселелерін терең зерттеген. Сократтың дәстүрлері таным процесінде тек рационалдылыққа ғана емес, сонымен қатар мистикалық, эзотерикалық, бейсаналық және иррационалдық қырларды пайдалануға мүмкіндік берді. Бұл тәсіл ақиқаттың, білімнің және биліктің ішкі байланысын ашып, “өмірдің мәні” философиясында ерекше концептуалдық маңызға ие болды [5].

Әдістеме

Зерттеуде қазақ философиясы мен ағартушылар философиясының негізгі еңбектері талданып, олардың тағдыр, бақыт және өмірдің мәні категориялары туралы тұжырымдары салыстырылды. Бұл зерттеу үшін материалдар ретінде қазақ философиясының классикалық өкілдері мен ағартушылық дәуірдің ойшылдарының еңбектері пайдаланылды. Қазақ философиясынан Абай Құнанбайұлының «Қара сөздері» [6] мен өлеңдері, Шәкәрім Құдайбердіұлының «Үш анық» [7] және «Ар ілімі» [8] еңбектері алынса, ағартушылар философиясынан Иммануил Канттың «Практикалық ақыл-ойды сынау» [9], Жан-Жак Руссоның «Қоғамдық келісім» трактаты [10] таңдалды.

Материалдарды талдау барысында мазмұнды талдау әдісі қолданылып, әрбір еңбектегі негізгі идеялар жүйеленіп, тақырыптық түрде зерттелді. Бұл әдіс қазақ және ағартушылар философиясындағы тағдыр, бақыт және өмір мәні категорияларын жан-жақты салыстыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы қазақ философиясының ұғымдары ағартушылық дәуірдің идеяларымен салыстырылып, олардың ортақ тұстары мен айырмашылықтары анықталды.

Абай мен Шәкәрім философиясындағы тағдыр

Зерттеу барысында тағдыр ұғымы қазақ философиясы мен ағартушылар философиясында адам болмысының маңызды категориясы ретінде қарастырылды. Қазақ философиясында тағдыр ұғымы ұлттық дүниетаным мен діни-рухани түсініктерге негізделген, сонымен бірге адамның еркін әрекеті мен моральдық жауапкершілігімен тығыз байланысты. Абай Құнанбайұлы тағдырды адамның өз еркімен жасаған таңдаулары мен әрекеттері арқылы анықталатын құбылыс ретінде қарастырды. Ол үшін тағдыр тек жазмыш емес, еңбек пен білім арқылы қалыптасатын процесс. Оның «Өзіңе сен, өзінді алып шығар, еңбегің мен ақылың екі жақтап» деген өлең жолдары тағдырды адамның жеке жауапкершілігі мен еркін әрекеті ретінде сипаттайды. Сонымен қатар, Абай тағдырды Құдайдың жазмышы ретінде де қабылдай отырып, адамның әрекеті мен моральдық ұмтылыстары арқылы бұл жазмышты өзгертуге болатынын айтады. Бұл оның еркіндік пен жауапкершілік туралы ойларымен үйлеседі.

Абайдың көзқарасы бойынша, тағдыр адамның еркіндігінен тыс жатқан құбылыс емес. Ол адамға еркіндік пен ақыл-ой берілгенін және осы қасиеттер арқылы адам өз өмірінің бағытын өзгерте алатынын ерекше атап өтеді. Бұл түсінік «Отыз жетінші қара сөзде» айқын көрінеді, онда ол адамның мінезі мен әрекеттерін тағдырдың шешуші факторы ретінде қарастырады. Абайдың пайымдауынша, адам өзіне берілген еркіндік пен ақыл-ойды дұрыс қолданса, тағдырын жақсылыққа өзгерте алады.

Мысалы, «Отыз сегізінші қара сөзде» Абай Құдайдың адамға ақыл, қайрат және жүрек бергенін айта отырып, олардың үйлесімді әрекеті арқылы адамның өзіндік «тағдырын» жасайтынын түсіндіреді. Абайдың пікірінше, адам осы қасиеттерді дұрыс пайдаланса, ол өз өмірін ізгілік пен жақсылыққа бағыттап, өзінің тағдырын басқара алады.

Абай «Қара сөздерінде» тағдырды адамның жауапкершілігімен тығыз байланыстырады. «Жиырма жетінші қара сөзде» ол адамның өмірде кездесетін қиыншылықтары мен сәтсіздіктерін тағдырдың жазмышы ретінде қабылдай салмай, олардың себебін өзінен іздеу керектігін айтады. Адам өз әрекеттері мен таңдаулары үшін жауапты, сондықтан тағдыр тек сыртқы күштердің ықпалы ғана емес, адамның ішкі болмысының да айнасы болып табылады.

Абайдың көзқарасы бойынша, тағдырға сілтеме жасап, әрекетсіздік таныту – әлсіздіктің белгісі. «Бесінші қара сөзде» ол адамның жалқаулығы мен талапсыздығы тағдырдың сәтсіз болуына әкелетінін сынға алады. Бұл жерде тағдыр адамның өз еркі мен әрекеттеріне тәуелді екенін көреміз.

Абай тағдырды адамның моральдық ұмтылыстары арқылы өзгертуге болатынын көрсетеді. «Он үшінші қара сөзде» ол адамның өмірдегі басты

мақсаты – ізгілікті ұстану екенін айтады. Тағдырды жақсарту, бақытқа жету тек рухани кемелдену және әділеттілікке ұмтылу арқылы жүзеге асады. Абайдың ойынша, адамның тағдыры оның ішкі құндылықтарымен және моральдық ұмтылыстарымен тікелей байланысты. Ол ізгілікке, шындыққа және әділеттілікке бағытталған адам ғана өз тағдырын жақсылыққа өзгерте алады.

Абай «Қара сөздерінде» тағдырды білім мен ақыл арқылы басқаруға болатынын ерекше атап өтеді. «Он тоғызыншы қара сөзде» ол білімнің адам өміріндегі маңыздылығын атап өтіп, надандық пен білімсіздік тағдырды ауырлататынын айтады. Білім мен ақыл-ойды дұрыс пайдалану арқылы адам өз тағдырын жақсарта алады. Бұл идея Абайдың «Өзің сен, өзінді алып шығар, еңбегің мен ақылың екі жақтап» деген өлең жолдарымен де үндеседі.

Абай тағдырды Құдайдың жазмышы ретінде де қарастырады, бірақ бұл түсінікті адамның әрекеттерімен үйлесімде түсіндіреді. «Отыз сегізінші қара сөзде» ол адамның барлық әрекеттері Құдайдың қалауымен жүзеге асатынын айтады, бірақ бұл адамның өз еркіндігін жоққа шығармайды. Құдайдың берген ақылы мен еркіндігін пайдаланып, адам өзінің өмір жолын өзгерте алады. Абайдың түсінігінде Құдай адамға тағдыр сыйлайды, ал оны жақсылыққа немесе жамандыққа бұру адамның қолында.

Шәкәрім Құдайбердіұлының еңбектерінде тағдыр рухани жетілу мен адамның моральдық қасиеттерімен байланыстырылады. «Үш анық» және «Ар ілімінде» ол тағдырды әділеттілік пен ар тазалығымен ұштастырып, адамның тағдырын өз әрекеттері мен рухани құндылықтары арқылы өзгерте алатынын көрсетеді. Шәкәрімнің пайымдауынша, тағдырды тек сыртқы күштердің нәтижесі деп қабылдауға болмайды, өйткені адам рухани ізденіс пен әділетті әрекеттер арқылы өз өмірінің бағытын өзгерте алады.

Шәкәрімнің көзқарасында тағдыр адамның рухани жетілуімен тығыз байланысты. Ол «Ар ілімінде» әділеттілік пен ар тазалығын тағдырды анықтайтын негізгі факторлар ретінде көрсетеді. Шәкәрімнің пікірінше, адам тағдыры оның моральдық қасиеттеріне және әділеттілікке деген ұмтылысына тәуелді. Адамның ар-ожданын тазарту арқылы өзінің тағдырын жақсылыққа өзгертуге мүмкіндігі бар. «Үш анық» еңбегінде Шәкәрім тағдырды адамның ішкі болмысының айнасы ретінде қарастырады. Оның пікірінше, адам өз жан дүниесінің рухани тазалығы мен әділеттілікке негізделген әрекеттері арқылы тағдырын басқара алады. Шәкәрім тағдырды жазмыш ретінде қабылдамай, оны адамның ішкі еркіндігі мен әрекеттерінің нәтижесі деп түсіндіреді.

Иммануил Кант пен Жан-Жак Руссо философиясындағы тағдыр

И.Канттың тағдыр туралы түсінігі оның «Практикалық ақыл-ойды сынау» және «Метафизика нравственности» еңбектерінде көрініс табады. Ол тағдырды адам еркіндігі мен моральдық заңға бағыну арқылы анықталатын құбылыс ретінде сипаттайды. Канттың айтуынша, адам өміріндегі тағдыр оның моральдық шешімдеріне тәуелді. Егер адам өзінің әрекеттерін жоғарғы моральдық заңға сәйкес жүзеге асырса, оның тағдыры игілікке толы болады.

Канттың моральдық философиясында «категорикалық императив» – тағдырды түсінудің негізгі құралы. Бұл қағидаға сәйкес, адам әрбір іс-әрекетін бүкіл адамзатқа қолданылатын жалпыға ортақ заң ретінде қарастыруы керек. Адам тағдырын жақсылыққа бағыттау үшін, ол моральдық заңды басшылыққа алуы тиіс. Моральдық заңға бағыну – адамның еркіндігін жүзеге асырудың және тағдырын игілікке бағыттаудың негізгі жолы.

Иммануил Канттың философиясында тағдыр ұғымы еркіндікпен тығыз байланысты. Ол тағдырды адамның өз таңдауымен және әрекеттерімен анықталатын процесс ретінде түсіндіреді. Кант үшін еркіндік – адам болмысының басты ерекшелігі. Бұл еркіндік адамның тағдырын сыртқы күштерден емес, өзінің ішкі моральдық заңдары арқылы басқаруға мүмкіндік береді.

Кант еркіндікті сыртқы қажеттіліктер мен табиғат заңдарына бағынбайтын, адамның өз моральдық ұстанымдарын таңдау құқығы ретінде сипаттайды. Осы тұрғыда тағдыр – еркіндіктің және моральдық міндеттердің үйлесімділігі. Егер адам өз еркіндігін моральдық жауапкершілікпен пайдалана білсе, оның тағдыры позитивті болмақ. Еркіндік пен моральдық жауапкершілік бір-бірін толықтырады, бұл Кант философиясында тағдырды түсінудің орталық идеясы.

Кант тағдырды адамның өз міндеттерін орындауы арқылы жүзеге асырылатын құбылыс деп біледі. Ол адам өмірінің мәнін өзінің адамгершілік міндеттерін орындаумен байланыстырады. Адамның тағдыры тек оның жеке мүдделері мен қалауларына емес, оның бүкіл адамзат алдындағы моральдық міндеттеріне де тәуелді. Канттың пікірінше, адамгершілік міндеттерді орындау – тағдырды игілікке бағыттаудың ең тиімді жолы.

Бұл тұжырымдама оның моральдық философиясында ерекше орын алады. Кант үшін адамгершілік міндеттері адамның ақыл-ойына негізделген, сондықтан олар универсалдық сипатқа ие. Адам өзінің тағдырын қалыптастыруда тек өзіне ғана емес, бүкіл адамзатқа пайдалы болатындай әрекет етуі керек.

Руссо үшін тағдыр адамның табиғи еркіндігімен тығыз байланысты. Ол өзінің «Табиғи жағдай туралы ойларында» адамды бастапқыда

табиғатта еркін және бақытты болған деп сипаттайды. Бұл табиғи еркіндік қоғамға тәуелді емес, адамның өз табиғатымен үйлесімді өмір сүруін білдіреді. Адамның тағдыры, Руссоның пікірінше, осы табиғи еркіндікті сақтай білуімен айқындалады.

Алайда, Руссо адамның тағдырын тек табиғатпен шектемейді. Ол адамның әлеуметтік байланыстарға түсуімен табиғи еркіндіктің жоғалатынын және бұл жаңа жағдайда адамның тағдыры оның әлеуметтік және моральдық ұстанымдарына тәуелді болатынын көрсетеді. Осылайша, тағдыр табиғаттан алынған бастапқы еркіндік пен қоғамдағы еркіндік арасындағы тепе-теңдікті сақтау қажеттілігінен туындайды. Руссо қоғамның адам тағдырына әсерін терең зерттеді. Оның «Қоғамдық келісім» еңбегінде қоғамды ұйымдастырудың әділетті жолдарын іздеу арқылы адамның тағдырын жақсартуға болатынын көрсетеді. Руссоның пікірінше, қоғамдағы теңсіздік пен әділетсіздік адамның тағдырын ауырлатып, оны табиғи еркіндігінен айырады. Адам қоғамға кіргенде, оның тағдыры сол қоғамның заңдары мен моральдық құрылымына тәуелді болады.

Руссо қоғам мен адамның арасындағы бұл байланыс арқылы тағдырдың өзгермелі екендігін көрсетеді. Егер қоғам әділеттілікке негізделсе және табиғи құқықтар сақталса, адамның тағдыры оң бағытта дамиды. Керісінше, әділетсіздік пен теңсіздікке толы қоғамда адамның тағдыры жойқын күй кешеді. Руссоның пікірінше, адамның тағдыры қоғамдағы әділеттілік деңгейімен тығыз байланысты. Руссо тағдырды моральдық қағидаларға бағыну арқылы түсіндіреді. Ол адамның тағдыры оның моральдық ұстанымдарына және қоғамда әділ өмір сүру қабілетіне тәуелді екенін атап өтеді. Руссо үшін моральдық тазалық пен әділеттілік – адамның тағдырын игілікке бағыттайтын негізгі қағидалар.

Оның «Эмиль, немесе Тәрбие туралы» еңбегінде адам тағдырын тәрбие арқылы жақсартуға болатыны айтылады. Руссоның пікірінше, дұрыс тәрбие адамның моральдық құндылықтарды қабылдауына және өзінің тағдырына оң әсер етуіне мүмкіндік береді. Моральдық ұстанымдары берік адам ғана тағдырын басқара алады.

Әр ойшыл бұл ұғымды өзінің дүниетанымы мен мәдениетіне негіздей отырып түсіндіреді. Жан-Жак Руссо, Иммануил Кант, Абай Құнанбайұлы және Шәкәрім Құдайбердіұлы тағдырды әртүрлі тұрғыда қарастырғанымен, олардың көзқарастары еркіндік, мораль және жауапкершілік тұрғысынан ұқсастықтар табады. Сонымен қатар, бұл ойшылдардың философиялық ұстанымдары мен мәдени контекстері арасында айтарлықтай айырмашылықтар да бар.

Кесте 1. Тағдыр ұғымын салыстырудағы ұқсастықтар мен айырмашылықтар

Өлшемдер	Ұқсастықтар	Айырмашылықтар
Еркіндік	Барлық ойшылдар еркіндікті тағдырды анықтайтын негізгі фактор ретінде қарастырады	Абай мен Шәкәрім еркіндікті еңбек пен моральдық ізденіспен байланыстырады, ал Кант оны моральдық заңдарға бағыну арқылы түсіндіреді. Руссо еркіндікті табиғат жағдайындағы адам болмысына негіздейді.
Мораль	Тағдыр адамның моральдық ұстанымдары мен жауапкершілігіне тәуелді.	Абай мен Шәкәрім тағдырды рухани жетілумен және ар тазалығымен байланыстырады. Кант үшін тағдыр моральдық заңға бағыну арқылы анықталады. Руссо моральды әлеуметтік әділет-тілік тұрғысынан қарастырады.
Қоғам	Әділеттілікке негізделген қоғам адамның тағдырын жақсартады	Руссо қоғамның әділетсіздігі адамның тағдырын қиындатады деп есептейді, ал Кант қоғамның моральдық заңдарды сақтауына ерекше мән береді. Абай мен Шәкәрім қоғамдағы әділеттілік пен рухани құндылықтарды сақтауға баса назар аударады.
Адамның рөлі	Тағдырды тек сыртқы күштер емес, адамның өз әрекеттері қалыптастырады	Абай мен Шәкәрім адамның жеке жауапкершілігі мен еңбегін тағдырды жақсартудың басты шарты деп есептейді. Кант бұл рөлді моральдық міндеттер арқылы іске асырады. Руссо қоғам мен адамның өзара қарым-қатынасына ерекше мән береді
Табиғат	Барлық ойшылдар табиғаттың тағдырға әсерін мойындайды, бірақ әртүрлі дәрежеде түсіндіреді	Руссо тағдырды табиғатпен үйлесімділік арқылы түсіндірсе, қазақ ойшылдары (Абай, Шәкәрім) тағдырды рухани ізденіс пен моральдық қасиеттермен байланыстырады

Ойшылдардың барлығы тағдырды адамның әрекеттері мен моральдық тандауларына негізделген динамикалық процесс ретінде қарастырған. Дегенмен, Абай мен Шәкәрім тағдырды рухани ізденіс пен Құдайдың әділетімен байланыстырса, Кант оны моральдық заңдарға бағыну арқылы түсіндіреді. Ал Руссо қоғамдағы әділеттілікті тағдырды жақсартудың басты шарты ретінде бағалайды.

Бақыт және өмірдің мәні туралы

Жан-Жак Руссо бақытты адамның табиғатпен үйлесімді өмір сүруімен және оның еркіндігін сақтауымен байланыстырды. Ол адамның бастапқы табиғи жағдайында еркін және бақытты екенін атап өтті, бірақ қоғамға кірген соң бұл табиғи бақыт жоғалады немесе бұзылады деп есептейді. Руссонның көзқарасы бойынша, бақыт – адамның табиғи құқықтарын сақтау мен әділеттілікке негізделген қоғам құру арқылы жүзеге асатын құбылыс. Руссо өзінің «Табиғи жағдай туралы ойлар» еңбегінде адамның табиғи еркіндік жағдайында толық бақытқа ие екенін сипаттайды. Бұл жағдайда адам табиғатпен үйлесімде өмір сүреді, оған ешқандай әлеуметтік шектеулер немесе теңсіздік әсер етпейді.

Иммануил Кант бақытты адамның моральдық заңдарға сәйкес өмір сүруі мен міндеттерін орындауынан табылатын ішкі қанағат ретінде түсіндіреді. Кант үшін бақыт – сезімдер мен тілектерді қанағаттандыру

емес, адамның ақыл-ойы мен моральдық жауапкершілігіне негізделген құндылық. Ол бақытты моральдық қағидаларға бағынудың салдары ретінде қарастырады. Кант «Практикалық ақыл-ойды сынау» еңбегінде адамгершілік заңдарына бағыну арқылы бақытқа жетуге болатынын көрсетеді. Егер адам өзінің әрекеттерін тек жеке қызығушылығына емес, жалпыға ортақ моральдық принциптерге сүйеніп жасаса, ол шынайы бақытқа жетеді. Бақытқа жету үшін Кант адамның өз әрекеттерін бүкіл адамзатқа жарамды заң ретінде қарастыруы керек деп есептейді. Бұл тәсілде бақыт адамның жеке емес, жалпыға ортақ моральдық принциптерді ұстануына байланысты.

Абай Құнанбайұлы бақытты адамның ізгілікті өмір сүруімен, еңбегімен және рухани жетілуімен байланыстырды. Ол бақытты сыртқы жағдайлардан емес, адамның ішкі жан дүниесінің тазалығынан, ақыл мен жүректің үйлесімінен іздеу керек деп есептеді. Абай бақытқа жету жолында адамның еңбегін, ақылын және моральдық ұстанымдарын жоғары қояды. Абай бақытты адамның ізгілікке ұмтылысымен байланыстырады. Оның «Толық адам» тұжырымдамасы адамның рухани жетілуі арқылы бақытқа жету идеясын негіздейді. Адамның жаны мен жүрегі таза болғанда ғана ол шынайы бақытты сезінеді. Шәкәрім Құдайбердіұлы бақытты адамның ар тазалығы, әділеттілік және рухани ізденісі арқылы жететін құбылыс деп түсіндіреді. Ол бақытты сыртқы материалдық игіліктермен емес, адамның ішкі жан дүниесінің тазалығымен және әділетті өмір сүруімен байланыстырады. Шәкәрімнің ойынша, бақытқа жету үшін адам моральдық принциптерді ұстанып, рухани ізденіс жолында болуы керек.

«Ар ілімінде» Шәкәрім адамның бақытқа жетуі үшін ар-ождан тазалығын сақтауы қажеттігін атап көрсетеді. Оның пікірінше, бақыт – рухани тепе-теңдік пен әділеттілікке негізделген өмірдің нәтижесі.

2 кестеде ойшылдардың бақыт туралы ойлары көрсетілген.

Кесте 2 – Ойшылдардың бақыт туралы ойлары

№	Автор	Сипаттамасы
1	Жан-Жак Руссо	Бақытты табиғи еркіндікті сақтау мен әділетті қоғам құру арқылы табуға болатынын айтты.
2	Иммануил Кант	Бақытты моральдық заңдарға бағыну мен моральдық міндеттерді орындау арқылы ішкі рухани қанағат ретінде түсіндірді.
3	Абай Құнанбайұлы	Бақытты адамның ізгілікті өмір сүруі, еңбегі мен рухани жетілуі арқылы табуға болатынын көрсетті
4	Шәкәрім Құдайбердіұлы	Бақытты ар тазалығы мен рухани ізденістің нәтижесінде пайда болатын ішкі үйлесім ретінде сипаттады.

Бұл философтардың барлығы бақытты сыртқы игіліктерден емес, адамның ішкі рухани және моральдық дамуы арқылы түсіндірді.

Өмірдің мәні түсінігіне тоқталсақ, Руссо үшін өмірдің мәні табиғатпен үйлесімділік пен адамның еркіндігін сақтау арқылы анықталады. Ол өмірдің мәнін адамның табиғи құқықтарын жүзеге асырумен және әділетті қоғам құрумен байланыстырды. Руссоның пікірінше, табиғи еркіндік пен қоғамдағы әділеттілік адамның шынайы өмір сүруінің негізгі тіректері болып табылады.

Кант өмірдің мәнін адамның моральдық міндеттерін орындауымен және ақыл-ой арқылы өзін-өзі жетілдіруімен байланыстырды. Ол өмірдің шынайы мәні моральдық заңдарды ұстану арқылы адамзат игілігіне қызмет ету деп есептеді. Кант үшін өмірдің мәні адамның еркіндігін этикалық жауапкершілікпен үйлестіруде жатыр.

Абай өмірдің мәнін «Толық адам» тұжырымдамасы арқылы анықтады. Ол үшін өмірдің мәні – ізгілікті өмір сүру, қоғамға пайдалы болу және Құдайға адалдық. Абай ақыл, жүрек және қайраттың үйлесімділігі арқылы адамның өзін-өзі дамытуын өмірдің басты мақсаты деп санады.

Шәкәрім өмірдің мәнін рухани жетілу, ар тазалығы және шындықты іздеумен байланыстырды. Ол үшін өмірдің басты мақсаты – әділеттілік пен ар-ождан негізінде шынайы өмір сүру. Шәкәрім өмірді мәнді ету үшін ақиқатқа ұмтылып, рухани үйлесімділікті сақтауға шақырды.

Барлығы өмірдің шынайы мәні адамның ішкі әлеміндегі үйлесімділік пен қоғамдағы игілікке ұмтылумен тығыз байланысты екенін атап өтті.

Қорытынды

Зерттеу көрсеткендей, барлық философиялық дәстүрлер бақыт пен өмірдің мәнін адамның жеке және әлеуметтік деңгейде өз іс-әрекеттеріне жауапты болуымен, моральдық ұстанымдарды сақтауымен байланыстырады. Сонымен қатар, тағдыр туралы көзқарастарда Құдайдың еркі, табиғаттың заңдылықтары және адамның еркін әрекеттерінің үйлесімін түсіну маңызды рөл атқарады.

Бұл философиялық көзқарастар қазіргі қоғам үшін өзекті болып табылады, өйткені олар адамның өмірлік мақсаттары, жеке және қоғамдық жауапкершілікті үйлестіру қажеттілігін еске салады. Бақыттың ішкі рухани тепе-теңдікке және адамгершілікке негізделуі, өмірдің мәнін жеке құндылықтарды жалпыға ортақ игілікпен байланыстыру арқылы түсіндіру бүгінгі таңда қоғамның тұрақтылығын арттыруда және тұлғаның өзін-өзі жетілдіруінде маңызды орын алады.

Сондықтан, философиялық дәстүрлерді талдау адамзаттың өмірлік мәселелерін түсінуге, моральдық және рухани құндылықтарды сақтауға, сондай-ақ жеке және қоғамдық деңгейде үйлесімділікке қол жеткізуге ықпал етеді. Бұл зерттеу нәтижелері бақыт, тағдыр және өмір мәні туралы жаңа көзқарастар қалыптастыруға, оларды заманауи мәдениет пен білім беру саласында қолдануға негіз бола алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Алиева С. А. Концепт «Счастье» в философии // Традиции и инновации в пространстве современной культуры. – 2021. – С. 3-5.
- 2 Площанская М. И. Счастье как основная проблема философской антропологии // *Политехнический молодежный журнал*. – 2017. – №. 1 (6). – С. 6.
- 3 Мисько А.А. Философия счастья: философские подходы и практическое применение. – 2024.
- 4 Филатов В.В. Проблема смысла жизни в философии Конфуция // *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Философия. Психология. Педагогика*. – 2008. – Т. 8. – №. 2. – С. 67-71.
- 5 Билалов М.И. Концептуальное значение истины в философии «Смысла жизни» // Поиск истины и правда жизни в пространстве современной культуры. – 2020. – С. 123-129.
- 6 Мальгаждар А. Абай кара сөздерінің өнегелі ғибраты // Новая наука: современное состояние и перспективы развития. – 2023. – С. 49-53.
- 7 Шәкәрім Қ. Үш анық // Алматы: Қазақстан және Ғақлия ғылыми-әдеби орталығы. – 1991. – Т. 34.
- 8 Келгембаева Б.Б. Шәкәрім Құдайбердіұлының «Ар» ілімі мен адам болмысы туралы толғамдары // *Keruen*. – 2024. – Т. 83. – №. 2. – С. 236-248.
- 9 Кант И. Критика практического разума. – Litres, 2015.
- 10 Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре или принципы политического права. – Litres, 2018.

Transliteration

- 1 Alieva S.A. Kontsept «Schast'e» v filosofii [The Concept of “Happiness” in Philosophy] // Traditsii i innovatsii v prostranstve sovremennoy kul'tury. – 2021. – S. 3-5.
- 2 Ploshchanskaya M.I. Schast'e kak osnovnaya problema filosofskoy antropologii [Happiness as the Main Problem of Philosophical Anthropology] // *Politekhnicheskii molodezhnyy zhurnal*. – 2017. – №. 1 (6). – S. 6.
- 3 Mis'ko A.A. Filosofiya schast'ya: filosofskie podkhody i prakticheskoe primeneniye [The Philosophy of Happiness: Philosophical Approaches and Practical Application]. – 2024.
- 4 Filatov V.V. Problema smysla zhizni v filosofii Konfutsiya [The Problem of the Meaning of Life in the Philosophy of Confucius] // *Izvestiya Saratovskogo universiteta. Novaya seriya. Seriya Filosofiya. Psikhologiya. Pedagogika*. – 2008. – T. 8. – №. 2. – S. 67-71.
- 5 Bilalov M.I. Kontseptual'noe znachenie istiny v filosofii «Smysla zhizni» [The Conceptual Meaning of Truth in the Philosophy of the “Meaning of Life”] // Poisk istiny i pravda zhizni v prostranstve sovremennoy kul'tury. – 2020. – S. 123-129.
- 6 Mal'gazhdar A. Abay kara sozderinin onegeli gibraty [The Moral of Abai's Words of Edification] // Novaya nauka: sovremennoe sostoyanie i perspektivy razvitiya. – 2023. – S. 49-53.
- 7 Shakarim K. Ush anyk [Three Clear] // Almaty: Kazakstan zhane Gakliya gylymi-adebi ortalygy. – 1991. – T. 34.
- 8 Kelgembayeva B.B. Shakarim Qudayberdiyulynyn «Ar» ilimi men adam bolmysy turaly tolgamdary [Shakarim Qudaiberdiyulyn's Reflections on the Doctrine of “AR” and Human Nature] // *Keruen*. – 2024. – T. 83. – №. 2. – S. 236-248.
- 9 Kant I. Kritika prakticheskogo razuma [Criticism of Practical Reason]. – Litres, 2015.
- 10 Russo Zh.Zh. Ob obshchestvennom dogovore ili printsipy politicheskogo prava [On the Social Contract or the Principles of Political Law]. – Litres, 2018.

Дағарова Ж.О., Бакирова А.Т., Садуова Ж.Н.

Казахское просвещение: взаимосвязь категорий судьбы, счастья и смысла жизни

Аннотация. В статье глубоко анализируется взаимосвязь категорий судьбы, счастья и смысла жизни в философии. Сравнительно изучаются философские идеи видных

представителей эпохи Просвещения (Жан-Жака Руссо, Иммануила Канта, Вольтера) и казахских мыслителей (Абай Кунанбаевича, Шакарима Кудайбердиевича), рассматривается их связь с нравственной ответственностью, свободой и духовным поиском в жизни человека. В ходе исследования были выявлены сходства и различия в понимании смысла судьбы, счастья и жизни в различных культурно-философских традициях. Кроме того, проанализирована актуальность этих категорий для современного общества, включая ответственность человека на личном и общественном уровне, стремление к духовному равновесию и необходимость построения справедливого общества.

Понятие судьбы в казахской философии в сочетании с особенностями национального мировоззрения рассматривается с точки зрения свободной человеческой деятельности и моральной ответственности. Особое место в трудах Абая Кунанбаевича и Шакарима Кудайбердиевича занимает интерпретация судьбы как динамического процесса, изменяющегося через духовную зрелость, чистоту совести и знания. Вместе с тем, в эпоху Просвещения рационально пересматривался смысл судьбы и жизни, подчеркивалось значение моральной и социальной ответственности через гармоничное сосуществование человека с природой и обществом.

Результаты исследования выявили актуальность трактовки категорий судьбы, счастья и смысла жизни с точки зрения свободы человека, подчинения моральным законам и духовного развития. Философское изучение этих категорий может дать новый импульс духовно-социальному развитию человека в духовных кризисах и процессах глобализации современности. Анализ в статье сосредоточен на вопросах поиска смысла жизни, усиления личной ответственности и повышения духовной гармонии.

Ключевые слова: судьба, счастье, смысл жизни, эпоха просвещения, казахская философия, свобода.

Dagarova Zh., Bakirova A., Saduova Zh.

Kazakh Enlightenment: the Relationship Between the Categories of Destiny, Happiness and the Meaning of Life

Abstract. The article deeply analyzes the relationship between the categories of fate, happiness and the meaning of life in philosophy. The philosophical ideas of prominent representatives of the Enlightenment era (Jean-Jacques Rousseau, Immanuel Kant, Voltaire) and Kazakh thinkers (Abai Kunanbaevich, Shakarim Kudaiberdievich) are studied comparatively, their connection with moral responsibility, freedom and spiritual search in human life is considered. The study revealed similarities and differences in understanding the meaning of fate, happiness and life in various cultural and philosophical traditions. In addition, the relevance of these categories for modern society is analyzed, including human responsibility at the personal and social levels, the desire for spiritual balance and the need to build a just society.

The concept of fate in Kazakh philosophy, combined with the peculiarities of the national worldview, is considered from the point of view of free human activity and moral responsibility. A special place in the works of Abai Kunanbaevich and Shakarim Kudaiberdievich is occupied by the interpretation of fate as a dynamic process that changes through spiritual maturity, purity of conscience and knowledge. At the same time, in the age of Enlightenment, the meaning of fate and life was rationally revised, the importance of moral and social responsibility through the harmonious coexistence of man with nature and society was emphasized.

The results of the study revealed the relevance of interpreting the categories of fate, happiness and the meaning of life from the point of view of human freedom, obedience to moral laws and spiritual development. The philosophical study of these categories can give a new impetus to the spiritual and social development of man in the spiritual crises and processes of modern globalization. The analysis in the article focuses on the issues of finding the meaning of life, strengthening personal responsibility and increasing spiritual harmony.

Keywords: fate, happiness, the meaning of life, the age of enlightenment, Kazakh philosophy, freedom.